

Torday Emil nyomában Kongóban

Írta: Szilasi Ildikó

Fényképezte: Lóránt Attila

„Tíz-hús vaskos kötet kitelnék az egymilliósavas hatalmas munkából. (African Races). Ezer könyvet olvasott el hozzá Torday. Ekkora munkát csak a szeretet és lelkesedés végezhetett el, beteg, törékeny testtel, egy élet alkonyán. Rajtunk a sor, hogy aki annyit dolgozott s annyi fáradhatatlan munkás esztendőt áldozott a magyar tudományosság hírnevéért, írt, szónokolt és cselekedett szomorú sorsra jutott hazájáért, hogy barátokat szerezzen nekünk a nagyvilágban – kegyelettel őrizzük meg emlékét.” (Halász Gyula Torday Emilről [Halász Gyula: Öt világrész magyar vándorai, 1936])

SZÁZ ÉVVEL

Torday Emil után, 2009 nyarán expedíciót szerveztünk a Kongói Demokratikus Köztársaságba azzal a céllal, hogy Torday egykori útvonalának egy részét bejárjuk, dokumentáljuk. A híres magyar utazó 1900-1909 között három kutatóexpedíció során közel kilenc évet töltött Kongóban. Az ország kétharmadát beutazta, nyolc helyi nyelvjárást elsajátított, több mint tizenöt népcsoportnál¹ dolgozott. A 2009. július 4. – szeptember 2. között megvalósult Torday-Kongó expedíciónak két hónap állt rendelkezésére a választott útvonal teljesítésére, mivel Kongóban a száraz évszakban, június eleje és augusztus vége között célszerű utazni, ugyanis az esős évszak heves zivatarjai járhatatlanná teszik az amúgy is elhanyagolt állapotú úthálózat nagy részét.

Az expedíciót több éves szakmai, valamint több hónapos logisztikai, szellemi és fizikai felkészülés előzte meg. Rengeteg időt töltöttünk az expedíció útvonalának megtervezésével, ami rendkívül összetett és izgalmas feladat volt. Az út teljesít-

hetőségén és az időkorlátokon túl elsődleges szempontunk volt, hogy olyan területekre jussunk el, amelyek Torday kutatásai vagy életútja szempontjából kiemelt fontosságúak voltak. Ezért a Kongó felső folyásánál élő vagenyákkal, a moszengei mbalákkal, a molaszai pendékkal, a Loange és Kasai folyó között élő lelékkel, a Kuba Királyságban élő busongókkal és ngongókkal dolgoztunk többek között. Ez utóbbiakkal Mushenge és Misumba faluban. Nem sikerült eljutnunk a Szankuru folyónál élő tetelákhöz, a Lukenye folyónál élő népekhez vagy a Kelet-Kongóban, David Livingstone után Torday által azonosított Akalonga-fokhoz. Ezen területek felkeresése talán egy következő expedíció feladata lehet. A tanulmány terjedelme nem engedi meg, hogy az expedíció összes helyszínválasztását elemezzük, néhány tanulságos példa bemutatására viszont vállalkozunk.

A Torday-Kongó expedíció során fontos volt számunkra, hogy a dokumentációk vizuálisan erősek és változatos legyenek. Törekedtünk arra, hogy olyan

Vagenya fiú varsát őrít a Stanley zúgó közelében

kulturális jelenségeket mutassunk be, ahol Torday után száz évvel az azonosságok és változások jól tetten érhetőek. Célunk nem az volt csupán, hogy egy évszázad távlatából dokumentáljunk bizonyos földrajzi helyszíneket és kultúrákat ott, ahol elődünk is dolgozott. Sőt, igyekeztünk elkerülni, hogy didaktikus módon tárjuk eredményeinket a nagyközönség elé. A társadalmi jelenségek közötti különbségeket és hasonlóságokat kerestük, és ez ropant izgalmas feladatnak bizonyult. A londoni British Museum és a Királyi Antropológiai Intézet, a

tervüreni Közép-Afrikai Királyi Múzeum és a budapesti Néprajzi Múzeum könyvtárában és gyűjteményeiben fellelhető múlt század eleji források, fotográfiaiak és tárgyak szolgáltak sarokpontként a kulturális állapotok összehasonlításában, a változási folyamatok feltárásában. A technikai újításokat, az életmódváltozást, a hatalmi, kulturális rendszerek változását legalább annyira érdekes volt megfigyelni, mint látni, hogy bizonyos népeknél a tárgyi kultúra vagy népszokások tekintetében milyen rövid időnek számít egy évszázad.

Nézzétek, milyen erősek voltak a vagenyák!

A Kongó folyó a Kongói Demokratikus Köztársaság vénája. 4371 km hosszan, méltóságteljesen folyik keletről nyugati irányban. A Katanga tartománybeli Musfi településnél ered, majd nyugaton, Banánánál ömlik az Atlanti-óceánba. A folyó a főváros, Kinshasa és az észak-keleti Kisangani város között, 1750 kilométeren hajózható. Kinshasától nyugatra a nemzetközi kikötő, a Bas-Congo megyei Matadi város irányába és az észak-keleti Kisangani után a folyó zuhatagos. A Kongó folyó valamint északi és déli mellékfolyói életteret, élelmet, vizet, vízi közlekedést jelentenek a régióban élő népek számára, ezért kiemelt fontosságúak.

Torday Emilt 1900-1904 között az akkori belga gyarmat, Kongó Szabad Állam keleti részére szólította megbízatása. Közriisztviselői posztba került négy évre, Katangába. Csupán első utazásának első harmadában utazott végig a Kongó folyón: 1900. szeptember 13-án indult útnak a Hainaut gőzösön és húsz napig tartó hajózás után érte el Stanleyville-t². Torday itt nem időzött sokat, hamar továbbindult Nyangve majd Kaszongó irányába részben vízi úton majd Manyema tartomány központján, Kabambarén át a Tanganyika-tóhoz, ahová már betegesen érkezett.

Bár Torday első kongói útján megmutatkozott a helyi kultúrák iránti érdeklődése, sőt, egy helyi nyelvjárást, a csilubát el is sajátította³, tudományos szempontból még korántsem nevezhető jelentősnek. Torday a betegségek és nehézségek ellenére élvezte a Kongóban eltöltött időt, megszerette az ott élő népeket. Eldöntötte, hogy vissza akar térni. Életre szóló élményt szerzett, amikor Stanleyville-nél vagenya halászokkal leveezett a Kongó folyó zúgóján. Bár a Kongó folyó térsége Torday tudományos életművében nem volt kiemelkedő jelentőségű, egy a Kongóról szóló kulturális-ismeretterjesztő projektben elengedhetetlennek tartottuk a Kongó folyó bemutatását. Ezért Kinshasából elrepültünk az egykori Stanleyville-be (ma Kisangani) és felkerestük a vagenyákat, akikről Torday, mint Afrika legjobb evezőseiről ír, mély tisztelettel. Kisanganiból a Kongó folyásirányában lehajóztunk a folyó 1000 km hosszú szakaszán, Mbandakáig, Equateur tartomány székelyéig. A nélkülözésektől és kalandoktól nem mentes hajóutat 8 nap alatt tettük meg egy másfél méter széles, 9 méter hosszú motoros csónakkal.

Kisanganinál tanulságos volt látni, hogy a vagenyák halászati technikái alig változtak az elmúlt száz évben. A zúgóknál létesített óriási faépítmények, az ember nagyságú varsákat tartó ún. *tolimók*

megjelenése és elkészítési technikája rendkívüli hasonlóságot mutatott. „A tudás generációról generációra, apáról fiúra öröklődik.”- avatott be bennünket Mokota Kamoni Lissa, vagenya származású ügyvéd és parlamenti képviselő. Ugyanakkor a vagenya férfiak sokat panaszkodtak arról, hogy a Kongó folyóban sokkal kevesebb a hal, mint korábban. Egy szakadt pólós kisfiú előttünk ürítette ki varsáit: néhány tucat csalinak való gyenge halat talált csak benne. Míg régebben a halászmesterségre specializálódott vagenyák halásztak a folyón, manapság minden rendszer nélkül, boldog-boldogtalan ugyanezt teszi. A korábban létező, hagyományon alapuló halászati tilalmi rendszert, az ún. *kaselé*-t sem tisztelek ma már. A fiatal vagenyák iskolába és a városba vágnak. Hogy a tandíjra valót elő teremtsék, piacoznak, mobiltelefon feltöltő kártyát, papír zsebkendőt vagy más apróckeket árulnak vagy a szolgáltatóiparban dolgoznak: cipőt pucolnak, autót mosnak a közeli városban.

Az expedíció során érdekes módszernek bizonyult, hogy 20. század elején Torday vagy utastársa, M. W. Hilton-Simpson által készített fotográfiákat mutatunk a helyi lakosoknak. Kíváncsiak voltak reakcióikra a képek láttán. A vagenyák nagyra kerekedett szemmel néztek egy fotót, amin négy jó formában lévő, izmos felsőtestű és karú vagenya férfi látható³, kezükben evezőkkel. „Nézzétek, milyen erősek voltunk!” – csodálkoztak rá vagenya segítőink.

Egyik reggel túl nagy volt a köd ahhoz, hogy kimenjünk a *tolimók*hoz forgatni. Ez utóbbi tevékenység amúgy nem volt a helyi lakosok számára ismeretlen, hiszen a Henry-Morton Stanleyről forgató filmesek vagy riporterek rendszerint felkeresik a vagenyákat. „Legutóbb ázsiaiak jártak itt kamerával, Stanley-ről érdeklődtek.” – mesélte egy férfi. – „Rengeteg pénzt hagytak itt.” Ahogy elnéztem a gondosan kialakított turisztikai helyszínt, egy kis kőépületet, ahonnan tökéletes kilátás nyílt a zúgókra, illetve ahol fából faragott, miniatürizált csónakot árultak benne vagenya evezősök alakjával, el is hittem. Mivel mi a nagy tiszteletben álló parlamenti képviselő ajánló levelével érkezünk a polgármester társaságában, a mi helyzetünk más volt. Buzgón igyekeztünk programot szervezni a köd ellenére is vagenya kollégáink. Spontán kulturális bemutatót tartottak két olyan rítusról, amely a vagenya kultúra részét képezte: birkózó és kenuversenyt szerveztek. A susogós, orkánból készült kínai Adidas rövidnadrág fölé felhúzták a fűszoknyát, megtörténtek az előkészületek, és már kezdődhettek is a megméretetések. Mindkettő ékes példája a kulturális reprezentációnak és a turizmus kiszolgálására való lokális törekvésnek.

Akár megjártszott, akár valós a ritus, a helyiek végig izgulták a versenyt./ Kisangani közelében, 2009

Gyárszellemek Moszengében

Az expedíció során nagy nehézséget okozott a Torday által leírt földrajzi helyszínek beazonosítása, ami főképp a kisebb falvak vonatkozásában bizonyult kihívásnak. Torday írt egy bizonyos Moszenge településtől, ahol két hónapot időzött bambalák között. A British Museum könyvtárában található térképek, majd főképp a kinshasai Kartográfiai Hivatal munkatársaival határoztuk meg Torday egykori térképei, valamint útleírásai alapján a helyszínt. A módszer többek között az volt, hogy a magyar és angol nyelvű útleírások vonatkozó részeit⁶ fordítottam franciára, majd megpróbáltuk beazonosítani a településeket. Ebben a „fejtörőben” nagy segítséget jelentett, hogy száz évvel ezelőtt Torday részben a Kasai Kereskedelmi Társaság gyártelepeinek hálózatára támaszkodott útjai során, illetve ezekre hivatkozott írásaiban is. Ezeknek és más gyarmatosítás korabeli gyártelepeknek a többsége a mai napig fellelhető bár bozót benőtte, rozsdá megette állapotban. A valaha működő monstrumok köré épült házak romjait belakták a helyi lakosok: nyíl egyenes sorokba épített munkásszállók lepusztult állapotban idézik a virágzó gyár korszak emlékét.

Moszengében később a Kwilu Pálmaolajgyár romjait találtuk. A gyár 1978-ig, egy bizonyos Matanda úr haláláig prosperált. 6000 pálmabogyó szedőnek és gyári munkásnak adott megélhetést, aktív működésekor a környék úthálózatát fenntar-

tották. A régióból szuku, yaka munkások települtek át Moszengébe családjaikkal. „Matanda halála után minden megváltozott. Az új ügyvezetői gárda roszszul vezette a céget, amit végül csődbe is juttattak” – emlékezett vissza Madame Micheline.⁷

Moszenge beazonosítása után egyébként már csak az odajutás jelentett gondot. Jól tudtuk, hogy a Michelin térképen vastag piros színű vonallal jelölt út, a kongói N1-es számú főút önmagában kihívás lesz. Kinshasától 120 km-re a jó minőségű aszfalt utat felváltja a mély homok, ahol több tíz kilométeren keresztül még a négy kerék meghajtású terepjárók is gyakran elakadnak. Nem beszélve arról, hogy a Kikvit és Kinshasa között maniókát, élelmi-szert, sőt, gyakran az áruk tetején embert szállító kamionok is rendszerint lerobbannak. Volt olyan útszakasz, ahol elkerülő utat kellett építenünk a homokba, hogy tovább tudjunk haladni.

Moszenge az N1-es főút Masi Manimbai elágazásától kb. 70 kilométerre található. Úgy sejtettük, az autóutak arrafelé szinte járhatatlanok. Nagy szerencsénkre a bérlésre kiszemelt terepjáró, a Masi Manimba-i parlamenti képviselő, Madame Micheline tulajdonát képezte. Meglepetten húzta fel a szemöldökét, amikor beavattam utazásunk célállomásába. „És mi járatban vagytok a szülőfalumban?” – kérdezte meglepetten. Amikor pedig megtudta, hogy Torday nyomában Moszengébe készülünk, nemhogy felajánlotta, hogy elkísér bennünket, de a terepjáró bérleti díját is felére csökkentet-

te. Látogatása hírére a Masi-Manimba–Moszenge utat a helyi lakosok néhány nappal érkezésünk előtt járhatóvá tették, a lyukakat betömködték, a faágakat, köveket, eltették az útból. Madame Micheline jelenlétünket politikai propaganda céljából is használta. Egy helyi politikus számára presztízs értékű, ha európai kapcsolatokkal rendelkezik. Ahol európaiak vannak, ott pénzt is sejtene, így Madame Micheline európai látogatóitól a helyi lakosok elképzelhető, hogy az életkörülményeik javulását is várták, bár erre mi sehol nem tettünk ígéretet. Rendszerint minden faluban megkérdezték, mi járunk vagyunk. „Ősünk, Torday Emil nyomában járunk, keressük az emléket.” – válaszoltuk. Ez a válasz a helyiek nagy meglepetésére szolgált, és segítettek utunkat, hiszen az ősök tisztelete Kongó-szerre kiemelt fontosságú.

Moszengében megtaláltuk a még napjainkban is gyakorlatban lévő közösségi bíróság, a *milonga* emléket, amelyet heti rendszerességgel tartanak. A lakosok bár már nem használják, néhány idősebb emlékezett a vörös színű, testdíszítésre használt *tukula*-fával készült festékre, a *putu* méregre és az egykori fizetőeszközre, a *dzsimbura*⁸. Amikor a helyiek meglátták Torday tárgygyűjtemény katalógusát, amelyet még a British Museum könyvtárában fénymásoltam és kicsinyített formában vittem magammal az expedícióra, azon igyekeztek, hogy a napjainkig használatban lévő és a könyvből

felismert tárgyakat összegyűjtsék és megmutassák. A keresést nagyon élvezték, tárgygyűjteményünk pedig egy növényi rostból font patkányfogóval, egy fából faragott vadászkutya csörgővel, hét db *dzsimbu* kagylóval, egy tölcsérrel, egy fonott kosárral és egy *tukula* fadarabbal gazdagodott. Néprajzi tárgyi gyűjtésünkre általánosságban inkább a „változás”-tárgyainak gyűjtése volt jellemző, ugyanakkor érdekes volt látni néhány példát arra is, hogy a Torday idejében gyűjtött bizonyos tárgyak napjainkig használatban vannak.

5000 táncos három napon és két éjszakán át tartó tánca!

1986-ban egy pende származású férfi, Midi-A Gumama Placide indítványozására egy kis lokális kulturális esemény indult útjára: a gungui fesztivál⁹, amely kisebb-nagyobb kihagyások után 2009-ben már a kilencedik alkalommal került megrendezésre. A 2007 óta újjáéledt és virágzó kulturális esemény olyannyira kinötte magát, hogy legutóbbira Kongó nyolc tartományából érkeztek hagyományőrző táncsoportok. Sőt koreai, belga és magyar küldöttség is megtisztelte részvételével a programot. A szervezők a sikereken felbuzdulva a Nemzeti Fesztivál jelzöt is megajánlották a kulturális rendezvény számára, a fesztivál emblémájává vált vörös napot szimbolizáló Gitenga maszk pedig nem-

Gyerekek játszóterévé vált a palmafaigyar elhagyott épülete / Moszenge, 2009

A kerek szemű, rafiából készült maszkot és öltözetet viselő minganjik a beavatási tábor őrzői./ Gungui Nemzeti Fesztivál, 2009

zeti szimbólummá kezdett válni. De hogyan kapcsolódik ez Tordayhoz?

„A bapendéknél a gyakorlat sokkal komplikáltabb. A beavatkozás tíz év körüli fiúkon végzik olyan beavatási táborokban, ahol szabályos időközönként végeznek szertartásokat. A körülmetélést egy idős férfi hajtja végre a bozótosban, a falu határain kívül. Az operáció után a fiúkat tisztátnak tekintik. Fából faragott maszkot és pálmarmarostból készített öltözetet viselnek, a *minyangit* vagy *mikandát*.¹⁰ – írta Torday, aki maga is előszeretettel gyűjtötte a pende maszkokat¹¹.

A pende társadalomban a férfiak háromlépcsős beavatási szertartáson mennek keresztül életük során (*mukanda*, *mungonge*, *kela*). A beavatási szertartásokhoz rítusok és ünnepek tartoznak, amikor a férfiak gyakran az egész testüket eltakaró változatos rafiából készült öltözetet és különféle maszkokat viselnek. A fiatal fiúk beavatási szertartása a *mukanda*. A jelöltek a falutól távol eső bozótiskolában készülnek fel a fordulóra és esnek át a körülmetélésen. A rafiából készült *minganji* maszkosok a beavatási tábor őrzői. Feladatuk, hogy elijesszék a nem beavatottakat a bozótiskolától, például a nőket és a gyerekeket. „Mindenkinek megvan a maga titka. A nőké a terhesség és a szülés. Nekünk, férfiaknak a *mukanda*, a *mbuja* és *minganji* maszkok.”¹² A beavatott férfiak által készített pende maszkok másik típusa a fából készült *mbuja*. Ezek a „falu” tipikus karaktereit vagy a pendék őseit megjelenítő fagaragványok. Maszkja van a főnöknek, a vadásznak, a vénlánynak, a betegnek,

a bohócnak, a pálmabor készítőnek. Sőt, a kulturális környezet változásával a fiatal európai lányt vagy misszionáriust megszemélyesítő maszk is megjelent a napjainkban már szórakoztató szerepet is betöltő pende populáris táncokban.

Z. S. Strother az *Inventing Masks: Agency and History in the Art of the Central Pende* című könyvében arra keresi a választ, hogy ki, miért és hogyan talál ki új maszkokat a pendéknél. Strother harminckét hónapos terepmunkája huszonnyolcadik hónapjában talált rá a jelenségre, amikor rádöbrent, hogy sem a pende eredetűnek hitt táncok sem a maszkok nem autentikusak. A táncokban használt mozdulatokat a környező népektől például a kveséktől vettek át, a maszkok egy része pedig újonnan készült és került be a köztudatba. Strother kérdése ezek után nem az volt, hogy a maszkok, amiket lát régiek vagy újak-e. A kérdés az volt, ki találja fel a maszkokat és miért?¹²

A Torday-Kongó Expedíció szakmai stábjába mind ezeknek tudatában érkezett a Gungui Nemzeti Fesztiválra, ahol várakozásainkat túlszárnyaló módon a kulturális adaptáció legkülönfélébb formáival találkoztunk négy sűrű nap leforgása alatt. Az előadóművészek a hagyományaikra építve, ugyanakkor gyakran nyugati szimbólumokkal és termékekkel vegyes öltözetekben adták elő koreográfiáikat. Az újrafelhasznált műanyagokból, kannákból és alumíniumból összetákolts hangszerek, öltözet-kiegészítők, söröskupakból készített bokacsörgők kitágították a leleményesség és kreativitás határait.

Újrafelhasznált alapanyagokból készült gitár
/ Gungui Nemzeti Fesztivál, 2009

A babundáknál – Magyar László emlékére

„Athen körzetében lehetőségünk lesz a Babunda és a szomszédos Bapinjji törzs tanulmányozására, és talán találunk valami információt a magyar származású felfedezőről, Magyarról... Talán felleljük néhány jegyzetét is.” Hilton-Simpson (1911: 235)

Torday 1909 tavaszán a bunda népcsoportnál gyűjtött, Alalában és környékén. Célja volt, hogy rábukkanjon kutató elődje, Magyar László örökségére. A két magyar származású Afrika-kutató munkásságában ez volt az egyetlen olyan népcsoport, amelynél mindketten időztek. További kapcsot jelentettek közöttük, hogy Torday Magyar László emlékére néprajzi gyűjteményéből 1910-ben 473 tételt adott át a Néprajzi Múzeumnak. A tárgyak között 391 néprajzi tárgy és 80 darab fotó valamint az utolsó, harmadik expedíciójában részt vett Norman Hardy festő egy képe szerepel.

A Torday-Kongó expedíció során Torday és Magyar emléke előtt egyaránt tisztelegve felkerestünk egy olyan bunda települést, ahol még 2006-ban közel két hetet töltöttem, így jó ismerősként tértem vissza. A Kikvittől 70 km-re található Lukamba faluban Papa Willy Henyang, a lukambai közigazgatási szektor főnöke látott bennünket vendégül. Em-

lékszem, 2006-ban még milyen erőfeszítések árán jutottunk el a faluba. A 70 km-es távot három óra alatt tettük meg. Elakadt kamionok, óriási gödrök nehezítették haladásunkat. Szerencsére leleményes és szívós kísérőm, Fidel egy lepukkant Mazda 323 típusú személygépkocsival átvezetett minden akadályon! 2009-ben ragyogó aszfaltúton száguldottunk Lukamba felé, amit – mint Afrikában oly sok helyütt – Kongó szívében is kínai cég épített. A közelmúltban történt útépités természetesen a faluban számos változást hozott. A falu könnyebb megközelíthetősége miatt a mezőgazdasági termelésből származó árufelesleget – maniókát, földimogyorót, kölest – végre el tudták adni, hiszen eljutottak a piac-helyekre, a legközelebbi városig, Kikvitig, ahol találtak vevőt. Sokan kaptak munkát az útépitésen is, így kereseti lehetőséghez jutottak, amelyeken aztán élvezeti cikkeket és használati tárgyakat vásároltak. A nők konyháiban és fejük tetején megjelennek a szivárvány színeiben pompázó műanyag lavórok (kibunda nyelven *ekolo*) holott pár éve még kizárólag a növényi rostból készült *mutétét*, azaz fején hordható kosarat lehetett látni. „Vannak olyan nők, akik presztízsből használják az *ekolót*, mert arról tudni lehet, hogy csak a városban lehet beszerezni, és drágább is. Van, aki egyszerűen szépnek találja. Én a *mutétét* kedvelem jobban, mert tartós és sok manióka elfér benne, sőt a hosszú tűzifák szállítására is alkalmasabb.” – osztotta meg velünk véleményét Maman Paulina, amikor egy fa alatt kerekasztal beszélgetés tartottunk az útépités hatásairól a lukambai lakosokkal. Maman Paulina konyhájában egyébként órákat töltöttünk az étellel kapcsolatos teendők részletes vizuális dokumentálásával, sőt, konyhai tárgyhasználati eszközeinek egy nagy részét begyűjtöttük. Maman Paulina konyhája terveink szerint Dunaföldvárra kerül a Magyar László emlékének szentelt kiállításra.

Migenjában, a Kuba Királyság fővárosában

Torday Emil kutatásai szempontjából talán az egyik legfontosabb helyszín a Kuba Királyság volt. Több hónapot töltött Migenjában vagy más néven Mushengében, a Kuba Királyság fővárosában barátja, Kot aPe király uralkodása idején. Tordayt tartózkodása végére olyannyira befogadták a településen, hogy a főváros után őt is Migenjának becézték¹³. Torday két kötetes monográfiája közül az egyiket a kuba népcsoportba tartozó busongók kultúrájának alapos és a kultúra minden aspektusára részletekbe menően kiterjedő leírásának szentelte¹⁴.

A Torday-Kongó expedíció során Mushenge ne-

Maman Paulina konyhája./ Lukamba, 2009

künk is az egyik kedvenc állomáshelyünké vált. A település varázslatos volt, rendezett és csendes. Az emberek végtelenül kedvesek és segítőkészek, a vendégház takaros, a koszt egyszerű és finom. Utastársaimmal itt fedeztük fel a nemesen egyszerű pörkölt földimogyoró élvezetét! Ugyanakkor a Kuba Királyság volt az egyik legnehezebben megközelíthető terület az expedíció során. A Kasai folyón nem

volt komp, így terepjárónkat hátra kellett hagynunk. Felszereléseinkkel és poggyászzunkkal kenun érkezünk meg Ilebo városba. Ott több napba telt felhajtani az egyetlen lélekvesztőt, egy rozoga Nissan terepjárót, amelyet állapota ellenére iszonylatosan magas bérleti díjért bocsátottak rendelkezásunkra. Az Ilebo-Mushenge 120 km-es utat közel 12 óra alatt tettük meg. Útközben pedig megtudtuk, hogy tö-

Lerobbanás Mushenge felé, valahol Ilebo és Mushenge között/ 2009

Királyi tisztségviselő, ún. kolomó a Kuba Királyságban. / Miszumba, 2009

rött laprugó helyett fából faragott laprugó is használható, valamint, hogy a fékolaj és a szappanos víz jobb híján helyettesíthetőek.

Fáradozásaink viszont meghálálták magukat. Mushengében egy olyan világba csöppentünk, ahol a szimbolikus királyi hatalmat elismerik és tisztelik, és ahol a társadalom a királyi család, a királyi tisztségviselők vagy *kolomók* és az egykori rabszolgák leszármazottai köré épül. „A nyim (király) nagyon fontos számunkra, nagyon tiszteltjük őt. Történhet bármi, a királyság fennmarad.”- fejezte ki áhítatát Roger Ishamalange, egy kuba herceg által kirendelt kísérőnk. Mushengére jellemző az is, hogy a kivételes művészi képességű és kezűgyességű busongó nők, férfiak és gyerekek naphosszat sűrögnek és szövik, csomózzák, hímezik a rafiapálma szárított rostjából készült, szebbnél szebb geometrikus mintákkal díszített szötteket. Ugyanitt láttuk azt is, hogy mint a tárgyi kultúra, a gazdasági környezet vagy a hiedelem, a hatalmi rendszerek is változásban vannak. A királyság területén ez az állami, a hagyományon alapuló falufőnöki és a királyi hatalom egymás melletti működésében mutatkozott meg.

Deke és az expedíció visszatért Európába

Tordayt utolsó útján egy orrszarvú sebezte meg, így kénytelen volt elhagyni szeretett földjét, Afrikát és Kongót, amitől nagyon nehezen vált el. Második kongói küldetése végén bambala barátai így búcsúztatták, a Dekének¹⁵ becézett Tordayt: „Deke moyo,

Kusimbana betu lo!” – Isten veled, Deke, ne felejts el minket! Torday nem felejtette el a Kongóban megismert népeket, sőt Európába való visszatérése után Londonban telepedett le, ahol élete végéig értékes irodalmi és kutatómunkát végzett valamint előadásokat tartott. Mi pedig Tordayról nem feledkeztünk meg, és bízunk benne, hogy a Torday-Kongón expedícióval és projekttel Torday emlékéről méltó módon emlékezünk meg.

Torday-Kongó Expedíció - tények és számok

Megtett út: kb. 6014 km

Légi: 2616 km

Vízi: 1000 km

Szárazföldi: 2398 km

Érintett tartományok: 6 db (Kinshasa; Bandundu; Équateur; Province Orientale; Kasai – Occidental; Kasai-Oriental)

Útvonal:

Kinshasa (főváros) – Kisangani (1223 km, repülővel, vagenyák) – Mbandaka (hajóval a Kongó folyón) – Kinshasa – Moszenge (bambalák, közúton) – Gungu (Gungui Nemzeti Fesztivál) – Lukamba (babunda) – Molasza (bapende) – Kashimba, Mapangu (bashilele) – Mushenge (busongó, Kuba Királyság) – Misumba (bangongó, Kuba Királyság) – Kananga – Kinshasa

Érintett népcsoportok: Babunda, bakuba (busongó és ngongó), baluba, bambala, bangala, bapende, bashilele, mongo, pigmeus, vagenya.

Az expedíció résztvevői és a Torday-Kongó Projekt szakmai csapata

Szakmai csapata: Charles Ngwabwanyi Kunda, az Institut des Musées Nationaux du Congo (IMNC) munkatársa, kulturális antropológus. Lóránt Attila nemzetközi hírű fotográfus, „Eltűnő-félben” Léví Kultúrák Egyesület. Reisinger Dávid operatőr, Afrimázs. Szilasi Ildikó antropológus, afrikanista, az Afrikai-Magyar Egyesület koordinátora, a Torday-Kongó Expedíció és Projekt főszervezője.

Az expedíció egy részéhez csatlakozott továbbá: Balogh Sándor (AHU), Fábry Sándor, Szerbin Judit, Zimits Sándor.

A Torday-Kongó Expedíció eredményeit többek között a *100 év azonosság, 100 év változás. Torday Emil nyomában Kongóban* című vándorkiállítás mutatja be. A projekt alkotói a jövőben az expedícióhoz kapcsolódó könyv, dokumentumfilm valamint többnyelvű honlap megvalósítását tervezik. Info: www.kongoexpedicio.hu, szervezo@kongoexpedicio.hu

Jegyzetek

- ¹ Torday Emil többek között a következő népcsoportok területén járt: akela, bangongo, basong meno, bunda, busongo, kete, lele, luba, mbala, nkutu, olemba, pende, pindji, szongye, telela, yanzi stb.
- ² E. Torday: *Camp and tramp in African Wilds*. 1913. p. 31 Stanleyville ma Orientale tartomány székhelye, Kisangani város.
- ³ J. Mack: *Emil Torday and the art of the Congo 1900-1909*. 1990. p. 11 Megj. Torday afrikai utazásai végére nyolc kongói nyelven beszélt.
- ⁴ E.Torday:*Camp and tramp in African wilds*. 1913. p.25
- ⁵ Torday Emil a *Camp and tramp in African Wilds* (1913), illetve utastársa, M. W. Hilton-Simpson a *Land and peoples of the Kasai* című könyvben (1911) jegyezte le legpontosabban az útvonal részleteit.
- ⁶ Saját interjú alapján, 2009.07.18
- ⁷ Mindezekről itt: E. Torday: *Notes on the Ethnography of the Ba-Mbala*. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 35. 1905
- ⁸ A fesztivál dátumai kronologikusan. I. 1986; II. 1987; III. 1988; IV. 1989; V. 1990; VI. 1991; VII. 2007; VIII. 2008; IX. 2009 Forrás: Dosithée Gukamba Kutungumuka: *Le Festival Socio-Culturel de Gungu*, 8ème Edition 2008: une expression artistique et culturelle d'un peuple.p.4

⁹ E. Torday – T. A. Joyce: Notes Ethnographiques sur des populations habitant les bassins du Kasai et du Kwango Oriental, 1922, p.323

¹⁰ Pl. Torday tárgykatalógusok, British Museum, 1910/04-20.470-477

¹¹ Mudiji Malamba Gilombe: La langage des masques africains. Etude des formes et fonctions symbolique des Mbuya des Phende. Recherches Philosophiques Africaines. Facultes catholiques de Kinshasa. 1980. p. 149

¹² S. Z. Strother: Investing masks. Agency and history in the art of the Central Pende. The University of Chicago Press. 1998. Preface

¹³ J. Mack: Emil Torday and the art of the Congo 1900-1909. 1990. p. 69

¹⁴ E. Torday – T. A. Joyce: Notes ethnographiques sur les peuples communement appelés Bakuba ainsi que sur les peuplades apparantées les Bushongo. Brussels, Musée du Congo Belge. 1911

¹⁵ A becenevet madárgyűjtései során, szuahéli nyelvű barátaitól kapta.

Felhasznált irodalom

Belepe Bope Mabintch. Les conflits de succession au trone dans le Royaume Kuba. Etudes d'Histoire Africaine. 1977-78. IX-X.

De Boeck, Filip: Kinshasa. Tales of the invisible city. Ludion. Ghent-Amsterdam. 2004

Dosithée, Gukamba Kutungumuka. Le Festival Socio-Culturel de Gungu, 8ème Edition 2008: une expression artistique et culturelle d'un peuple. Gungu

Halász, Gyula. „Öt világrész magyar vándora.” Magyar fölfedezők Benyovszkytól napjainkig, 1936

Hilton-Simpson, M.W. Land and Peoples of the Kasai. London. 1911
Kubassek, János. Torday Emil utazásai és tudományos tevékenysége a Kongó-medencében.

http://www.publikon.hu/application/essay/244_1.pdf

Mack, John. Emil Torday and the art of the Congo 1900-1909. British Museum Publications, London. 1990

Mudiji, Malamba Gilombe. La langage des masques africains. Etude des formes et fonctions symbolique des Mbuya des Phende. Recherches Philosophiques Africaines. Facultes catholiques de Kinshasa. 1980

Strother, Zoe. Inventing masks. Agency and history in the art of the Central Pende. The University of Chicago Press. 1998

Torday, Emil. Camp and tramp in African Wilds. London, Seeley. 1913

Torday, Emil. Notes on the Natives of the Kwilu, Congo Free State. Man 5: 135-138. 1905

Torday, Emil. The Northern Babunda. Man 19:49-55. 1919

Torday, Emil. Bolyongások Afrikában. Három utazás az egyenlítő vidékén. Budapest, Világirodalom. 1923

Torday, Emil. On the Trail of the Bushongo, an Account of a remarkable and hitherto unknown African people, their origin, art, high social and political organization and culture, derived from the author's personal experience amongst them. London, Seeley Service. 1925

Torday, Emil- Joyce, T. A. Notes on the Ethnography of the Ba-Mbala. Journal of the Royal Anthropological Institute 35: 398-426. 1905

Torday, Emil- Joyce, T. A. On the Ethnology of the South-Western Congo Free State. Journal of the Royal Anthropological Institute 37: 133-156. 1907

Torday, Emil- Joyce, T. A. Notes ethnographiques sur les peuples communement appelés Bakuba ainsi que sur les peuplades apparantées les Bushongo. Brussels, Musée du Congo Belge. 1911

Vansina, Jan. Children of Woot: A history of the Kuba peoples. Madison, University of Wisconsin Press. 1978

Egyéb

Tárgykatalógusok a British Museum könyvtárából

1904.0611.1-38;

1907.0528.1-536;

1908.0622.1.177;

1909.0513.1-544;

1910.0420.1-640;

1910.1027.1-36;

1908.TY.1b-429;

1909.TY.430-1067

Terepnapló és interjúk, Torday-Kongó expedíció, Szilasi Ildikó